

25. Цікаво, що довідка "Про намічені заходи з виконання постанови ДКО № 8921сс від 4 червня 1945 р. по трудовому використанню та матеріально-технічному забезпеченню таборів для військовополонених" була підготовлена апаратом очільника республіканського УПВІ та підписана Б. Шумським за два дні до планованого засідання Державного Комітету Оборони, на якому мало заслуховуватись це питання. На наш погляд, цей факт зайвий раз засвідчує всю ретельність з якою готувалися подібні рішення в надрах радянських силових відомств. (Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1830. – Арк. 37-38).
26. *Сергійчук В.* Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової війни в УРСР. – К., 2001. – С. 101.
27. Военнопленные в СССР. 1939 – 1956. Документы и материалы. – С. 199-204.
28. Там же. – С. 199-200.
29. ДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 135, прим. 4, арк. 3-4.
30. *Полян П. М.* Интернированные немцы в СССР // Вопросы истории. – 2001. – № 8. – С. 116-117.
31. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1830. – Арк. 75.
32. Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранные военнопленные второй мировой войны в СССР. – С. 250.
33. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы. – С. 627.
34. *Потильчак О. В.* Історичні аспекти нормативного регулювання праці військовополонених та інтернованих в СРСР у повоєнний період (1945-1953рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 7. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 410.
35. В окремих випадках, за особливо добросовісну роботу, військовополоненим, які працювали в табірному виробництві та в господарській обслузі, видавалась грошова винагорода в сумі 15 крб. (Див.: Военнопленные в СССР. 1939 – 1956. Документы и материалы. – С. 631).
36. Военнопленные в СССР. 1939 – 1956. Документы и материалы. – С. 630-631.
37. 4 червня 1945 р. Державний Комітет Оборони СРСР ухвалив постанову № 8921сс "Про заходи по трудовому використанню військовополонених і матеріально-технічному забезпеченню таборів для військовополонених".
38. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1380. – Арк. 31.
39. Там само. – Арк. 52-53.

Анотація

На тлі основних положень міжнародного гуманітарного права щодо військовополонених, у статті розглядається та аналізується радянська нормативна база періоду Другої світової війни в питаннях грошового утримання та оплати праці військовополонених у таборах НКВС.

Кравченко А.

ЕТАПУВАННЯ ДО НІМЕЧЧИНИ ОСТАРБАЙТЕРІВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

Проблеми вивчення питань Другої світової війни залишаються актуальними для сучасної історичної науки, особливо ті її сторони, з яких зняли завісу секретності, відхилили ідеологічну упередженість. Одним з таких питань є вивчення системи використання іноземної робочої сили Третім рейхом, в тому числі, залучення до роботи в Німеччині східних робітників. Інтерес до вивчення питання "остарбайтерів" особливо загострився наприкінці 90-х років ХХ століття у зв'язку з підняттям питання про компенсаційні виплати колишнім жертвам фашизму, які були насильно вивезені на роботи до Німеччини. Потреба суспільства дізнатись правду про "остарбайтерів", необхідність знайти підтвердуючі документи, визначитись з оцінкою подій, обумовити статус колишнього "остарбайтера" в сучасному суспільстві надихнули істориків до глибокого вивчення проблеми.

У сучасній історичній науці з'явився ряд праць, присвячених даній проблемі. Значну увагу присвячено питанню використання праці східних робітників у фундаментальних дослідженнях історії Другої світової війни. Серед цих робіт можна виділити дослідження таких авторів як В. Коваль, В. Косик, В. Кучер, Т. Першина та ін. [1]. Друкуються праці, присвячені безпосередньо проблемам остарбайтерів. Дослідженням цього питання займалися українські вчені С. Гальчак, О. Потильчак, російський історик П. Полян [2].

Втім, українська історична наука початку ХХІ століття, використовуючи досвід західних колег, все частіше застосовує екзистенційний підхід до вивчення проблем історії. Такий історичний погляд дає можливість більше уваги звертати на особу в історії, її світосприйняття, її відчуття та бачення подій. Подібні підходи стали звичними для дослідження даної проблеми німецькими науковцями Ульріхом Гербетом, Гізелою Шварц, Тамарою Франкенберг [3]. Серед українських істориків питання про використання примусової праці східних робітників гітлерівською Німеччиною через призму долі людини, усних спогадів та їх історичного аналізу розглядали Г. Грінченко, Т. Пастушенко, О. Царик [4].

Проте, незважаючи на достатньо великий інтерес дослідників до вивчення даної проблеми, на сьогодні

ми не можемо стверджувати, що питання примусового використання іноземної робочої сили Третім рейхом всебічно вивчено та розкрито. Білими плямами залишаються питання “добровільності” від’їзду громадян СРСР на роботи до Німеччини в роки Другої світової війни, умов повернення цих громадян на Батьківщину, соціальної адаптації колишніх “остарбайтерів” у післявоєнний період, причини неповернення додому. Недостатньо вивчені питання перебування радянських громадян на роботах в Німеччині, умови їх життя та праці, відношення німецьких громадян до “остарбайтерів” тощо. Залучення вітчизняних та іноземних методологій щодо вивчення проблеми, дає можливість, з одного боку, більш глибоко вивчити питання, віднайти нові факти та свідчення, з іншого боку, подати його під іншим “соціологізованим” кутом зору.

Дозволимо собі більш детально зупинитись на проблемі етапування робітників з окупованих територій на примусову працю до Німеччини, умовах перевезення, особливостях розподілення працівників по підприємствах та приватних господарствах.

Провал плану “блискавичної війни” призвів до нестачі робочої сили у самій Німеччині. Затяжний характер бойових дій, додаткові призови кваліфікованих німецьких робітників на фронт змушували залучати на роботи у Третью рейху військовополонених. Від самого початку війни з Радянським Союзом почали використовувати і населення з окупованих територій Української та Білоруської РСР. Спочатку з’явився план замінити французьких військовополонених, які працювали на сільськогосподарських роботах на радянських.

В серпні 1941 року було заплановано використати 100 тисяч в’язнів для роботи у сільському господарстві, будівництві доріг, інших галузях. 26 серпня рейхсміністерство праці розробило інструкцію та направило у війська листи в яких рекомендувало використовувати працю військовополонених не лише на окупованих територіях а і в Німеччині [5]. Однак, використання радянських військовополонених не було безпечним. Слід було остерігатись негативного впливу більшовицько заідеологізованих радянських військовополонених на робітників інших країн, а тому рекомендувалось використовувати їх на торф’яниках, у каменоломнях, будівництві доріг та каналів, але не на шахтах, підземних військових заводах та сільському господарстві [6].

Однак зі збільшенням дефіциту робочої сили та після наказів фюрера у жовтні 1941 р. використання військовополонених-червоноармійців на роботах у Німеччині ідеологічні аспекти питання відійшли на другий план. Вже 24 грудня 1941 р. фельдмаршал Кейтель вимагав від Е. Коха переправити для роботи у військовій промисловості Німеччини максимальну кількість в’язнів. Фактично з листопаді по середину грудня 1941 р. до Рейху було відправлено 325 тисяч в’язнів, а до кінця року ще 125 тисяч, хоча тих, що могли працювати на виробництві, виявилось лише 185 тисяч. Значна кількість цих військовополонених була вивезена з України [7].

Спочатку цивільне населення окупованих територій планувалось використовувати на місцях для налагодження господарства та використання його для потреб Рейху. Окупаційна влада не ліквідувала колгоспну систему, запроваджену радянським керівництвом, саме ця форма господарювання на селі була сприйнята як найбільш ефективний метод експлуатації населення. Жителів окупованих територій за наказом німецького керівництва часто відправляли на роботи в інші райони України на учілілі підприємства, або на тимчасові сезонні роботи. Але українські люди і на ці роботи їхали з неохотою. Частина людей, прізвища яких були занесені до списків для відправлення на роботи, пред’являла місцевій окупаційній владі значну низку причин, через які вони не можуть їхати на роботи до інших районів, інша частина завербованих просто не з’являвся у призначений час для відправки. Так за наказом обербургмістра Білої Церкви від 21 березня 1942 року протягом трьох днів слід було розшукати 30 осіб з різних сіл району, які були у списках для відправки на сезонні сільськогосподарські роботи, отримали по 50 карбованців на дорогу, але “утекли, сховалися і на роботу не відправилися”. За наказом слід було їх знайти, оштрафувати на 100 карбованців, стягнути видані 50 карбованців (всього 150 карбованців), та все одно відправити на роботи. У разі відсутності винного – гроші стягнути з майна [8].

Політика використання робочої сили з Радянського Союзу дуже швидко стає одним із важливих завдань окупаційної політики фашистської Німеччини. Вже 7 листопада 1941 р. на секретній нараді в Берліні за підписом Герінга виходить указ “Про використання російської робочої сили” (термін російської означав радянської – авт.), в якому було дано вказівку про необхідність використання іноземних робітників, в основному з Радянського Союзу, на найтяжчих некваліфікованих роботах. Того ж дня у відомстві уповноваженого по чотирирічному плану рейхсміністра Г. Герінга було утворено Групу по використанню робочої сили яку очолив міністеральдиректор Мансфельд [9]. Той же Герінг вже у січні 1942 р. видав наказ у якому підкреслював, що протягом найближчих місяців використання робочої сили набуває ще важливішого значення, а група по використанню робочої сили отримує необмежені права [10].

Для залучення робочої сили до праці на території Німеччини гітлерівці розгорнули агітаційну кампанію з призовом добровільно виїжджати до Третього Рейху. Вже наприкінці 1941 року з’явилась низка яскравих плакатів та буклетів про принади життя та праці в Німеччині, високий культурний та професійний рівень робітників. Серед обіцянок були: висока заробітна платня, оволодіння престижними спеціальностями, можливість долучатись до багатств європейської культури. Крім того після повернення додому робітникам обіцяли матеріальну компенсацію та землю у вічне користування. В одній із німецьких листівок говорилось: “У Німеччині одержите Ви працю і хліб. Німці забезпечать Вам людяне відношення та добре існування. Ви дистанете від німців достатне харчування. Ваші родини будуть забезпечені. Ви можете постійно листуватися з

Вашими рідними. Вашим вільним часом Ви можете розпоряджатись у Німеччині так, як ви до цього звикли. Коли Ви працюватимете в Німеччині, Ви й Ваші родини матимуть першенство при розподілі землі та реманету” [11].

Крім того, ситуація на окупованих територіях погіршувалась – на населення було накладено обов’язкову трудову повинність, оплата праці була мізерною, умови праці важкими. 5 серпня 1941 р. вийшов наказ рейхсміністра окупованих східних областей А. Розенберга, яким передбачалось введення на захоплених землях обов’язкової трудової повинності для місцевих жителів віком від 15 до 60 років, а згодом віковий ценз було змінено від 14 до 65 років [12]. Вже на початку жовтня 1941 р. міська управа міста Києва зобов’язувала усіх працездатних громадян реєструватись щодня о сьомій годині ранку на біржі праці, що знаходилась на вулиці Покровській у будинку школи № 20 [13].

Фашистська окупаційна влада вирішила не ліквідувати колгоспно-радгоспну систему. Ця, впроваджена більшовиками, форма управління господарством на селі найбільш вдало лягала на гітлерівську систему експлуатації населення підкорених територій. Селянство, продовжуючи працювати в колгоспах, залишалось безправним, не отримувало платні, виживало за рахунок утримання присадибної ділянки. З України вивозилось продовольство, а кількість уживаного провіанту місцевим населенням планувалось скоротити за рахунок знищення зайвих їдоків (циган, євреїв), зменшення норми споживання їжі місцевим населенням, скорочення забезпечення селян продовольством. Наприкінці 1941 р. Україна знаходилась на межі голоду. Так харчова норма продовольства у Києві становила лише 30% необхідного мінімуму. Жителі столиці одержували 200 г. хліба на тиждень, а робітники – додаткових 600 г. Заробітна платня становила від 75 коп. до 1 руб. 70 коп. за годину, що не забезпечувало навіть прожиткового мінімуму на фоні зростаючої дорожнечі. Крім того населення в містах не могло влаштуватись на роботу, зростало масове безробіття. Так у Києві на початку 1942 р. із 330 тисяч населення працювало всього 40 тисяч [14].

Скрутне матеріальне становище населення окупованих територій, моральне пригнічення населення

“Достойні умови” для “бажаючих виїхати” на роботу до Рейху створювали вже в Україні. Пересильні табори розміщували в основному у великих містах. Київський пересильний табір знаходився у будинку колишнього обласного військового комісаріату по вулиці Львівській № 24. Але у 1942 році будинок і двір було обнесено колючим дротом, а на воротах окупаційна адміністрація прилаштувала вивіску “Штаб по набору робочої сили до Германії. Київ – Україна. Пересильний табір”. Керував цим “Штабом” німець Краузе. Пересильних годували один раз на день рідкою юшкою без картоплі, видаючи по 200 гр. хліба. Людей били за найменші провинності, саджали у камери з ґратами. Спати пересильні були змушені просто на цементній підлозі казарми. На стінах двох казарм (чоловічої і жіночої) залишилися написи тих, хто тут перебував: “Тут ми знаходились два тижні, мучились, їли баланду один раз на день, а клопи вночі не давали нам спокою. Може ще будемо мучитись два тижні – хто знає? Прощайте наші товариші, не потрапляйте сюди, викручуйтеся! Заграйте мідні труби, зоставайтеся здорові українські люди. ...Виїхали 31 серпня”, “Прощай мила Україно! Ти будеш вільна, а ми їдемо в прокляту Німеччину. Цвіт України забирають німці”, “Тут сиділи дівчата, на цьому вікні, і думали, як втекти додому. Хай живе рідний дім!” [15].

Але у Києві існувало два пересильних табори. Другий, розташований на вулиці В. Підвальної 25, мав більш пристойні умови. За наказом київського голови туди відправляли тих, хто добровільно погодився виїхати на роботи до Німеччини [16]. Тож, ми можемо стверджувати, що на окупованій території були і такі добровольці, які погоджувались на виїзд на роботу до Німеччини, зважаючи на скрутне матеріальне становище сімей, пошук кращої долі, повіривши нацистській агітаційній політиці.

Людам, які потрапляли до пересильного табору, видавали пронумероване посвідчення у якому зазначалось: “Добре зберігати посвідчення. Ви являєтесь гідним для робочого транспорту в Німеччину і не смієте покидати збірний пункт до відправки. Це посвідчення є одночасно дійсне для одержання харчів. При загубленні цього документу будете оштрафовані” [17].

“Цікава подорож” на Захід для робітників зі Сходу починалась з поїздки у вагонах для худоби. Кількість людей, загнаних до одного вагону була такою, що вистачало місця лише для сидіння. На підлогу, в кращому випадку, кидали пучки соломи. Іноді вагони не відкривали по кілька днів, до станції прибуття. За спогадами одного з оstarбайтерів в дорозі лише на сьомий день пасажиром дали півкіло глевкого хліба, а води не давали зовсім [18]. Хоча існували і винятки. На першому етапі вивозу робітників зі Сходу на станціях пасажирів кормили хлібом і ковбасою. Деякі колишні оstarбайтери згадують, що на шляху до Німеччини їм давали густий суп та хліб [19].

Газета “Правда” у 1943 р. подавала й такий факт: “Для того щоб попередити спроби нещасних людей тікати з дороги, німецьке командування встановило нечуваний порядок перевезення насильно мобілізованих радянських громадян. Наказ по 18 німецькій армії, підписаний Ліндеманом, зобов’язує надівати на чоловіків та жінок, яких перевозять, кандали” [20]

Втікши 8 жовтня 1942 року з Німеччини Велешкурський Володимир Петрович, 1924 року народження, житель села Середньо-Тепле, Верхне-Теплянського району, Ворошиловградської області, згадував: “В дорозі німецькі солдати нас били. Я бачив сам, коли наші підлітки вибігали на станціях попити води, але солдати їх били. Побиттю піддавалися також мобілізовані дівчата, їх заганяли у вагони і замикали на замки. Цивільне населення Німеччини ображало нас, сипало в очі пісок і кидало камені, а діти дражнили нас словами “російські свині”. Наш ешелон знаходився в дорозі 12 діб. 18 вересня 1942 р. ми прибули в німецьке місто Галле. Коли ми

прибули, нас вишикували, прийшли німецькі барині, почали вибирати собі дівчат у рабині” [21].

Під час перевезення люди навіть не мали можливості справляти звичайні природні потреби. Іноді ешелон зупиняли у полі, оточували ділянку озброєними військовими і виганяли на цю ділянку спільно жінок і чоловіків. За спогадами колишніх остарбайтерів люди, яких перевозили у таких жахливих умовах, вже не соромились один одного. А іноді прямо у центрі вагону прорубували дірку яка і слугувала туалетом [22].

Взимку вагони не отоплювались, тому часто з вагонів при прибутті на станцію призначення доводилось вивантажувати групи [23].

За спогадами колишніх остарбайтерів часто на території Польщі ешелони зупиняли і проводили дезінфекцію. Людей виводили з вагонів, відправляли в баню де ті мились мильним розчином. На таких станціях проводили і облік робочої сили – на людей надівали номери, іноді номери просто тримали у руках, і фотографували для облікових карток [24]. Сьогодні велика кількість таких облікових карток з фотографіями, на яких люди тримають номери, зберігається в українських архівах [25].

Під час перевезення багато людей не полишали надію втекти з “трудового полону”. Деяким сміливцям вдавалось ударитися навтьоки прямо з ешелонів, що прямували до Рейху, а дехто робив це не один раз. Так полтавчанин Є. Чекай тікав з дороги 12 разів [26]. Оскільки такі факти були непоодинокими, німці всіляко з цим боролись. Так, коли в одному з вагонів на станції Цветоха Кам’янець-Подільської області втекли кілька пасажирів, то по прибуттю на станцію Славута німці розстріляли кількох спійманих втікачів та 33 юнаки, яких везли на роботу [27].

Згодом зростання дефіциту робочої сили змушувало німців більш ретельно її зберігати. Тому, коли ловили втікачів, їх засуджували і відправляли на різні строки до концентраційних таборів, таких як Дахау, Освенцім та інші. Адже там ув’язнені також могли працювати та ще й безкоштовно.

Педантичні німці навіть обраховували, скільки коштувало німецькій владі перевезення одного робітника. Підприємство, що брало робітника, повинно було повернути державі витрачені кошти, а робітник, приступивши до роботи, був зобов’язаний повернути ці витрати підприємству. Необхідну суму керівництво заводів вираховувало із заробітної платні остарбайтера. Так з металургійного заводу Кайзер (Нідершюнвайде) Берлінська біржа праці у жовтні 1942 року стягувала за перевезення одного робітника збори у таких обрахунках:

- за вербування і доставку до німецької прикордонної зони – 8 рейхсмарок;
- транспортні витрати від німецької прикордонної станції до Берліну – 20,6 рейхсмарок;
- збір за непередбачені витрати до моменту передачі – 3 рейхсмарки;

Отже загальна сума доставки одного робітника для підприємства обходилась 31,6 рейхсмарки. Крім того установа, що отримувала робітника, оплачувала дозвіл на працевлаштування у сумі 3,5 рейхсмарки та дозвіл на трудову діяльність – 5 рейхсмарок [28] Звісно вся ця сума відшкодовувалась підприємством із заробітної платні робітників.

Наростаюча нестача робочої сили в Рейху змушувала збільшувати набори іноземних робітників для праці у Німеччині. Той же металургійний завод Кайзер з травня по вересень 1942 року надсилав клопотання про виділення 100 остарбайтерів для роботи на даному підприємстві. Керівництво заводу сповіщало, що нестача робітників призводить до того, що план по випуску продукції виконується лише на дві третини, наявність 150 німецьких робітників та 48 французьких військовополонених не в змозі була забезпечити виконання плану. У зв’язку з розширенням виробництва, збільшенням цеху червоного лиття, приростом випуску алюмінію завод розраховував саме на східних робітників і готовий був їх прийняти – протягом літа на території заводу були побудовані табірні бараки для розселення остарбайтерів [29] Приблизна ситуація склалась на більшості промислових підприємств Німеччини. Однак з середини 1942 року охочих поїхати на роботи до Рейху ставало все менше. Занадто великим був розрив між обіцянками європейського життя та принадами праці за кордоном і реаліями життя остарбайтерів, які дуже нагадували життя полонених.

Тож, питання етапування українських робітників на роботи до гітлерівської Німеччини досить широко висвітлені у спогадах колишніх остарбайтерів, періодичній пресі тих років. Проте, з іншого боку, бракує документальних матеріалів та статистичних даних щодо обрахунків перевезення робітників. Задokumentовано випадки втеч під час етапування (достатньо збереглося документів про покарання тих втікачів, яким не вдалося здійснити задум – протоколи допитів, рішення судових установ), частими були випадки захворювань та, навіть, смертей. Однак точної кількості людських втрат під час “подорожі” до Рейху історична наука назвати не може. Екзистенційний підхід до вирішення проблеми дає можливість найбільш повно висвітлити дану проблематику, показати її з точки зору особистості, яка вже на першому етапі залучення до “вільної праці в Німеччині” починає відчувати себе рабом.

Умови утримання людей в пересильних пунктах під вартою, перевезення трударів у товарних вагонах без жодних зручностей та під конвоем, пункти санітарної обробки, які майже не відрізнялись від табірних – ось перелік ознак, які вже на перших етапах свідчили про відсутність атрибутів вільної праці для східних робітників у Третьюму рейху.

Вивчення питання етапування остарбайтерів у період Другої світової війни дає можливість перекинути логічний місток від висвітлення політики окупаційного режиму на території України до питання використання робочої сили зі Сходу на території Німеччини, виділити його як один із елементів окупаційної політики нацистів.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Коваль В. М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К., Видавничий дім “Альтернативи”, 1999.; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993.; Політична історія України ХХ ст. у 6 т. / Т. 4. Україна у Другій світовій війні, 1939 – 1945. – Керівник тому В. І. Кучер. – К., 2003; Першина Т. Фашистський геноцид на Україні 1941-1944. – К.: Наукова думка, 1985.
2. Гальчак С. Д. “Східні робітники” з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневоловачам. – Вінниця: “Книга-Вега” ВАТ “Віноблдрукарня”, 2003; Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996; Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998.
3. Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des “Auslander-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Berlin; Bonn, 1986; Idem. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des “Auslander-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. Bonn, 1999. – 589 s.; Schwarze G. Kinder, die nicht zahlten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder im Zweiten Weltkrieg. – Essen, 1997.; Frankenberger T. Wir waren wie Vieh. Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiterinnen. – Mbnster, 1997.
4. Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Харків: Видавничий дім “Райдер”, 2004.; Остарбайтери: Спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / Царик О. Г. (упоряд.). – Рівне: Азалія, 1996.; Т. В. Пастушенко. Будні українських остарбайтерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) // Український історичний журнал. – № 6. – Київ, 2005. – С. 160-177.
5. Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998.
6. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – С. 38.
7. Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – С. 9.
8. ДАКО. – Ф. – Р-2225, оп. 1, спр. 190. – Арк. 36.
9. Белорусские остарбайтеры. Угон на Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – С. 9.
10. Нюрнбергский процесс. Сборник материалов. В 2-х томах. Т. 1. – М., 1954. – С. 794.
11. Державний архів Вінницької області, ф. Р – 1358, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
12. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів. – К., 1963. – С. 28-29.
13. Українське слово. – Київ, 1941 р. 10 жовтня.
14. Коваль М. “Остарбайтери” України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час. – 1998. – № 9. – С. 75.
15. Известия. Москва. 1943 г. 2 декабря.
16. ДАКО. – Ф. – Р-2412, оп. 2, спр. 18. – Арк. 1-2.
17. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 41. – Арк. 136.
18. За радянську Україну. Б.М. 1942 р. 9 червня.
19. Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Харків: Видавничий дім “Райдер”, 2004. – С. 38, 74.
20. Правда. – Москва, 1943 р. 30 мая.
21. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 242. – Арк. 10.
22. Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Харків: Видавничий дім “Райдер”, 2004. – С. 188.
23. Гальчак С. Д. “Східні робітники” з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневоловачам. – Вінниця: “Книга-Вега” ВАТ “Віноблдрукарня”, 2003. – С. 127.
24. Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Харків: Видавничий дім “Райдер”, 2004. – С. 141, 188.
25. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 347, 445-473.
26. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам'яті України”, 2000. – С. 216.
27. Першина Т. Фашистський геноцид на Україні 1941 – 1944. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 102.
28. ЦДАВО України. Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 311. Арк. 172, 172 зв., 184, 184 зв.
29. ЦДАВО України. Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 311. Арк. 140.